

Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD

*Van Journal of Humanities and Social Sciences –
VJHSS*

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 13.12.2023 Kabul Tarihi: 13.05.2024 Yayımlanma Tarihi: 30.06.2024

Malatya’da Sanayileşme Süreci *The Industrialization Process in Malatya*

Remzi Hanilçı*

Öz

İller için sanayileşme süreci büyüme, gelişme ve refah artışı için temel unsur olarak görülmektedir. Eğitim, sağlık, ulaşım gibi birçok sektörün gelişmesini sağlayan sanayi sektörü illerin bir bütün olarak kalkınmasını sağlamaktadır. Sanayi sektöründeki küçük bir daralma veya büyüme tüm sektörleri eş zamanlı olarak etkilemektedir. Malatya, tarihi ve kültürel süreçler ekseninde değerlendirildiğinde, Türkiye’de erken sanayileşecek kentlerin listesinde yer almalıdır. Bununla birlikte Osmanlı’nın son dönemi ile Cumhuriyetin ilk yüzyılı arasında, durağan, gerileyen, ya da günümüzde olduğu gibi dinamik yüksek bir sanayileşme hızı tespiti edilmiştir. Dönemlere göre değişimi analiz etme Malatya sanayisinin serüveninin de anlaşılmasını sağlayacaktır. Malatya ve doğu illeri açısından düşünüldüğünde, sanayileşme sürecinin önemi daha da artmaktadır. Sanayinin Türkiye’nin farklı noktalarına yayılma sürecinde başarılı olan Malatya ili, son 4 yılda Türkiye sanayisinin üstünde büyüyerek oluşturmuş olduğu sanayi kümesindeki yığılmanın daha da artmasını sağlamıştır. 1 milyar dolar civarındaki ithalat ve ihracat miktarıyla doğu illerinin yıldızı durumunda olan Malatya, oluşturmuş olduğu ekonomik güç ile bölgenin lokomotifidir. Her geçen gün sanayileşme sürecine hız katan Malatya ili, komşu olduğu Adıyaman, Bingöl ve Elazığ gibi illerinde sanayileşmesine katkı sağlamaktadır. İlerdeki tekstil sektöründe bulunan sanayi tesislerinin bir kısmı, Malatya ve Türkiye’nin aynı zamanda dünyanın sayılı entegre tesisleri arasında bulunan tesislerdir.

Anahtar Kelimeler: *Malatya, Sanayileşme, Sanayi Sektörleri, Sanayi Coğrafyası, Ekonomi.*

Abstract

For the provinces, the industrialization process is seen as the basic element for growth, development and welfare increase. The industrial sector, which provides the development of many sectors such as education, health and transportation, ensures the development of the provinces as a whole. A small contraction or growth in the industrial sector affects all sectors simultaneously. When evaluated in terms of historical and cultural processes, Malatya should be on the list of cities that will industrialize early in Turkey. However,

* Dr., MEB, rhanilci@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-0796-434X

Atf / to cite: Hanilçı, R. (2024). “Malatya’da Sanayileşme Süreci”. *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD* 7, 19-40.

DOI: 10.62068/visbid.1404064

between the last period of the Ottoman Empire and the first century of the Republic, a stagnant, declining or high industrialization dynamic rate, as it is today, has been determined. Analyzing the change according to periods will also provide an understanding of the adventure of Malatya industry. Considering Malatya and the other eastern provinces, the importance of the industrialization process increases even more. The province of Malatya, which has been successful in the process of spreading the industry to different points of Turkey, has grown over the Turkish industry in the last 4 years and has further increased the agglomeration in the industrial cluster it has created. Malatya, which is the star of the eastern provinces with its import and export amount of around 1 billion dollars, is the locomotive of the region with the economic power it has created. The province of Malatya, which accelerates the industrialization process with each passing day, contributes to the industrialization of its neighboring provinces such as Adıyaman, Bingöl and Elazığ. Some of the industrial facilities in the textile sector in the province are among the integrated facilities of Malatya and Turkey as well as the world.

Keywords: *Malatya, Industrialization, Industrial Sectors, Geography of Industry, Economy.*

Giriş

Türkiye’deki sanayileşme süreçleri ile benzerlik gösteren Malatya ili, genelde Türkiye’deki sanayileşme sürecini geriden takip eden fakat, son dönemlerde ihracat artışı ve sektörel kümelenmenin etkisi ile bölge ve Türkiye’deki diğer illere göre öne çıkan illerden biri konumundadır.

Malatya’daki sanayileşme süreçlerinde birbirinden farklı dönemler ortaya çıkmaktadır. Çalışmanın başlarında Cumhuriyet Öncesi Dönem (1923 Öncesi), Cumhuriyet Sonrası Dönem (1923-1950), İthal İkameci Sanayi Dönemi (1950-1980) ve Liberal Sanayi Dönemi (1980 Sonrası) şeklinde sınıflamaya gidilmişse de çalışmanın ilerleyen safhalarında dönemlere ayırmada farklılaşmaya gidildi. Yapılan bu sınıflama, Türkiye’de sanayinin gelişim dönemlerine benzemekle ve Malatya’daki sanayinin gelişim dönemlerini yaklaşık yansıtmakla birlikte, sanayinin mekâna yansımaları, toplumun bir parçası haline gelmesi ve 1980’li yıllara kadar Malatya sanayisinin Türkiye sanayisini kısmen geride takip etmesi nedeniyle dönemlere ayırmada değişikliğe gidildi. Yeniden yapılan dönemlere ayırmada El Sanatları ve Dokuma Tezgâhı Dönemi (1936 ve Öncesi), Ağır Sanayi Dönemi (1937-1967), Kümelenme Öncesi Dönem (1968-1984) ve Özal’lı Yıllar, Sanayinin Kümelenme Dönemi (1985 Sonrası) olmak üzere 4 döneme ayrıldı.

İlk dönem 1800’lü yıllardan başlayıp Cumhuriyet sonrasıdaki ağır sanayinin kurulmasına kadar olan süreci kapsamaktadır. Atölye tipi ve geleneksel el sanatlarına dayalı bir üretim yapısı dönemin genel karakteristik yapısını oluşturmaktadır. Genel olarak Cumhuriyet öncesinde, Malatya gibi iç bölgelerde kalan illerde sanayi ve ekonominin gelişmemiş olduğu bir yargı, kanı mevcutsa da bu durum gerçekte tam olarak böyle değildir (Karagöz, 2013: 22-23). Bölgeye göre canlı bir ekonomik yapı ve imalatın olduğu bu dönem, Cumhuriyet sonrasıdaki büyük ölçekli sanayi tesislerinin kurulacağı bir sonraki döneme kadar devam edip sonrasında yapısal olarak değişime uğrayacaktır.

İkinci dönem olan Cumhuriyet sonrasıdaki Ağır Sanayileşme Dönemi’nde(1937-1967) geleneksel üretim tipi devam etmekle birlikte modern anlamda ilk sanayi tesislerinin kurulduğu dönemdir. 1937 yılında Tekel Sigara Fabrikası ile 1939 yılında Sümerbank Pamuklu Sanayi Müessesinin üretime başlaması bu dönemin başlangıcını oluşturur. 1956 yılında Malatya Şeker Fabrikasının üretime başlaması ile Ağır Sanayi Dönemi, dönemler içinde kendini belirgin olarak göstermiştir. Bu dönem içinde kurulan kireç, tuğla, kiremit, orman, ürünlerine dayanan tesisler ile Türkiye’de olduğu gibi 1950’li yıllarda Malatya da kurulmaya başlayan un fabrikaları sanayi alanındaki üretim yapısı ve anlayışının değişmesine neden olmuştur

Üçüncü dönem olan Kümelenme Öncesi Dönem, 1968-1984 arası dönemi kapsar. Dönemin 1968 yılında başlamasında etkili olan unsur Malatya’nın kalkınmada öncelikli iller arasına alınmasıdır. Özel ve kamu sektörünün birlikte olduğu bir dönemdir. Birçok sektörde ilk tesislerin açıldığı bu dönemde kamu tesislerinin ağırlığı devam etmektedir. Sektörel çeşitliliğin görüldüğü bu dönemde tekstil, makine, un, yem, tarım aletleri, tuğla sanayileri öne çıkmaktadır. Bu dönemdeki önemli gelişmeler, kayısının bir ihracat unsuru olarak ortaya çıkması ve yurtdışında çalışan işçilerin sermaye birikimine katkıda bulunmalarıdır.

Son dönem olan Özal'lı Yıllar, Sanayinin Kümelenme Dönemi (1985 sonrası), Malatya'nın gerçek anlamda Dünya'ya entegre olduğu, organizeler ve sanayi kümelenmelerinin görüldüğü aşamadır. İhracat ve ithalat toplamının 1 milyar dolar civarına ulaştığı ilde, büyümenin kartopu etkisinin görüldüğü dönemdir. Bu dönemki en önemli unsurlar, I. ve II. Organize sanayi bölgelerinin kurulması ile tekstil - kayısı fabrikalarındaki devasa artışlar öne çıkan unsurlardır. Malatya sanayisi bu dönemde diğer illerden çektiği yatırımlarla, çevre ve bölge illerinden ayrılarak önemli bir üretim merkezi haline gelmiştir.

1- Malatya Sanayisinin Emekleme Dönemi: Dokuma Tezgâhları(- 1936)

Malatya, günümüzde önemli bir ekonomik büyüklüğe ulaşan illerden biri konumundadır. Malatya'daki sanayileşme sürecinin bu aşamaya gelmesi elbette tesadüf değildir. Tarihi süreçlerin birçoğunu yaşayan Malatya Kalkolitikten günümüze kadar uzun bir süreçten geçerek, iniş-çıkışlarla büyüme sürecini sürdürerek günümüze ulaşmıştır.

Tarihi olarak geriye gidildiğinde Roma, Bizans ve Selçuklular döneminden Malatya'nın iyi bir miras aldığı söylenebilir. Selçuklular döneminde de siyasi ve ekonomik zenginliği devam eden Malatya'da kumaş dokuyan tezgâh sayısının 12-19 bin arasında olması ildeki ticari yaşamın ulaştığı noktayı göstermektedir (Yakar ve diğ., 2004:14). Osmanlı döneminde 1560 yılında Malatya'nın Arapkir ilçesindeki boyahanelerin 35 bin akçe vergi ödemesi bu gelişmenin tarihsel süreç içinde güçlenerek devam ettiğini göstermektedir¹.

1800'lü yıllara geldiğimizde Malatya'daki ilerlemenin geriye doğru gittiği yargısı öne çıksa da bu gerileme tam olarak düşünüldüğü kadar olmadığı yönündedir. 1637 yılında Açılan Silahtar Mustafa Paşa Hanı, Kapan Hanı ve diğer Hanların varlığı ticaret yollarının değişmesine rağmen alınan önlemlerle ticari yaşamın hala canlılığını koruduğu yönündedir. Marsigli, Braudel ve Faroqi XVII. asrın sonu ve XVIII. asrın başlarında Malatya'nın önemli bir ticaret merkezi oldukları yönündeki tespitlerinde bu yönde olması Malatya'daki ticari hayatın varlığını dönemin şartlarına göre önemli ölçüde koruduğu yönündedir. (Karagöz. M., 2013:20,24)

1800-1900 yılları arasında demiryolu ve limanların olmayışı doğu ve güneydoğu illerinin batılı ülkelerin etki sahasının dışında kalmasını, el sanatları ve atölye tipi üretimin uzun süre korunabilmesini sağlamıştır (Pamuk, 2005: 93-122; Quataert, 1999:167-168). Malatya'nın batılı ülkelerin pazar alanı konumunda olmaması Malatya'daki el sanatları ve atölye tipi üretimin korunmasını sağlamıştır. Demiryolu ve liman ulaşımının olduğu İstanbul, Bursa, Aydın İzmir, Adana, Ankara, Konya gibi illerde ise atölye tarzı üretim bitme noktasına gelirken tarımsal hammadde üretim miktarlarında ve alınan öşür vergilerinde %100 ve %67 (Konya ve Afyon) oranlarında artışlar olmuş, sınırlı olsa tarımsal alet sayısı ve kullanımı (orak makinesi, çırçır, harman makinesi vs.) ve limanlarda ihracat hacimlerinde önemli artışlar sağlanmıştır. Bu artışlar İzmir limanının da 3 kat, Trabzon Limanında 2,4 kat, Samsun Limanında 16,3 kat, Mersin Limanında ise 9,2 kat artış sağlanmıştır(Baskıcı, 2003: 38). Alınan vergi ve ihracat miktarlarındaki artışa rağmen atölye üretiminin demiryolunun ulaştığı birçok ilde uygulanan gümrük

¹ 1560 yılında Arapkir'deki boyahanelerden 35.000, Harput'ta 80.000, Malatya'da 35.000, Erzincan'da 60.000 ve Ankara'da 56.000 akçe vergi alınmıştır. Ayrıntı için bakınız Faroqi,1984

tarifeleri nedeniyle sonuçları yıkıcı olmuştur. Bu dönemde, Malatya’nın demiryollarından uzak olması ve doğu bölgelerinde kalması ilde atölye tipi el sanatlarının ve üretimin korunmasını sağlamıştır.

Cumhuriyet öncesindeki sanayi incelendiğinde sanayinin İstanbul, İzmir ve Bursa’da dağılışı gösterdiği görülür. Sanayinin geniş bir coğrafyaya yayılmadığı, İstanbul ve İzmir çevresinde yoğunlaştığı, Anadolu illerinin genelinde bir yayılış sahası oluşturamadığı görülür (Tablo 1). Sanayi tesisleri sayısında ve yayılış alanında önemli bir artış olmamasına rağmen ihracata yönelik tarımsal üretim de önemli artışlar kaydedilmiştir.

Osmanlı sanayisinde öne çıkan sektörler gıda ve dokuma sanayidir. Günümüzde de Malatya ve Türkiye’de tesis sayısı olarak gıda ve tekstil sanayine dayanan tesisler ilk sırada yer almaktadır (Tablo 1).

Sektörler	İstanbul ve Çevresi		İzmir		Diğer Şehirler		Toplam	
	1913	1915	1913	1915	1913	1915	1913	1915
Gıda Sanayi	43	45	23	23	10	10	76	78
Toprak Sanayi	19	20	1	1	-	-	20	21
Deri Sanayi	10	11	2	2	-	-	12	13
Ağaç Sanayi	10	15	9	9	-	-	19	24
Dokuma Sanayi	14	15	6	8	55	55	75	78
Kırtasiye Sanayi	44	44	11	11	-	-	55	55
Kimya Sanayi	4	5	8	8	-	-	12	13
Genel Toplam	144	155	60	62	65	65	269	282

Tablo 1: Osmanlı Devleti’nde 1913 ile 1915 Yıllarında Toplam Sanayi Tesisleri ve Dağılımları (Ökçün, 1970:12/a).

Doğu bölgelerinde ulaşım, pazar yetersizliği nedeniyle kapalı bir ekonomik yapı olmasına rağmen geçmiş yüzyıllardan gelen el sanatları ve atölye tipi bir üretim yapısı da görülmektedir. Bölgedeki el sanatları ve atölye tipi üretim anlayışının yerel bölgesel hatta ihracata dayanan bir yapının bile olduğu belirtilebilir (Quataert, 1999: 167-168). Özellikle doğu illerinin, batının sanayi üretimine dayanan ürünlerinin pazar alanından uzak olması bölgedeki el sanatlarına dayanan atölye tipi üretiminin devam etmesinde önemli bir etkidir. Tarımsal üretimin taşınmasında, maliyetler taşınma km’sini sınırlandırırken imalat sanayinde oluşturulan ürünlerdeki taşıma maliyetinin tarımsal üretime göre daha düşük olması el sanatları ve atölye tipi ürünlerin taşınabilmesini ve varlıklarını devam ettirebilmelerinde önemli bir etken olmuştur.

1927 Sanayi Sayımına göre, ilde toplam 1.039 işyeri vardı. Bu işyerleri, aynı yıl Türkiye’deki toplam 65.245 işyerinin %1,6’sını oluşturuyordu. İşyeri sayısının bu denli yüksek oluşunun nedenlerinden biri bu yıllarda, Adıyaman, Kahta ve Kemaliye’nin, Malatya’ya bağlı birer ilçe olmaları da etkiliydi (DİE, 1927 Sanayi Sayımı, 1969). 1927 Sanayi ve İşyeri Sayımına göre sanayideki işyerlerinin sektörel bölünüşüne bakıldığında, ilk sırayı tarıma dayalı sanayinin aldığı görülür (Tablo 2).

Sektörler	İşyeri Sayısı	%	Çalışan Sayısı	%
Tarıma Dayalı Sanayi	430	41,4	1.094	44,7
Dokuma Sanayi	266	25,6	668	27,3
Ağaç Ürünleri Sanayi	93	9,0	189	7,7
İnşaat Sanayi	1	0,1	1	0,04
Maden, Maden İşl. ve Mak. San.	212	20,4	425	17,4
Kağıt ve Basım Sanayi	1	0,1	1	0,04
Kimya Sanayi	36	3,5	69	2,8
Toplam	1.039	100	2.447	100

Tablo 2: 1927 Sanayi Sayımına Göre Malatya'da İşyeri ve Çalışan Sayısı (DİE, 1969).

1927'de yürürlüğe giren Teşvik-i Sanayi Kanunu (TSK), daha çok büyük ölçekli işyerlerini teşvik edici hükümler taşıyordu. İlin sosyo-ekonomik yapısının geriliği ve yatırımlar için belli bir sermaye birikimi ve alt yapının olmaması nedeniyle, ilde TSK'den yararlanan firmaların sayısı sırlı olmuştur (Yurt Ansiklopedisi, 1982-1984:5428-5513).

2. Ağır Sanayiye Geçiş (1937-1967)

Cumhuriyet öncesinde İstanbul, Bursa, İzmir, Ankara, Konya ve Adana gibi liman ve demiryolu ulaşımının olduğu illerde üretime yönelik hammadde artışları cumhuriyet sonrası dönem için diğer illere özellikle doğu ve güneydoğu illerine göre önemli bir mesafe alınmasını sağlamıştır. Cumhuriyet sonrası dönemde sanayileşmenin başladığı asıl dönem 1930'lar sonrasındır. Bunda ülkenin yeni kurulmuş olması, 1923-1930 yılları arasında devlet kurumlarının, inkılaplarının yapılandırılması ve ilerleyen yıllarda yapılacak olan değişiklikler ile ilgili çalışmalar ile planlama süreçleri, özellikle kapitülasyon ve gümrüklerin 1927 yılına kadar devam etmesi, 1929 dünya ekonomik buhranı gibi nedenlerle sanayileşme 1930'lu yıllarda başlamıştır. 1923 ve 1930 arasında sanayileşme sürecine başarılı olunmamasının örneklerinden biri 1927 yılında çıkan Teşviki Sanayi Kanununda istenilen başarının yakalanmamış olması önemli bir göstergedir. Türkiye'deki sanayileşme süreci genel olarak 1930'lu yıllarda başlamasına rağmen bunun Malatya'ya yansması ve üretim süreçlerinin başlaması ancak 1937 yılında mümkün olmuştur.

Cumhuriyet sonrasıdaki Ağır Sanayi Dönemi, gerçek anlamda sanayileşme sürecinin başladığı dönemi teşkil eder. Büyük ölçekli olan sigara, tekstil ve şeker fabrikalarının kurulması ile şehrin her alanda gelişmesi sağlamıştır. Tarım-sanayi bütünleşmesi için elzem olan tarıma dayalı sanayiler, Malatya için önemli dinamiklerden biri olmuştur.

1937'de başlayan ve 1967 dönemine kadar devam eden sanayileşme süreci dönem içinde sürekli bir ilerlemeden ziyade durağanlaşan, hızlanan bir gelişme süreci göstermektedir. 1937-1967 yılları arasında iki durağan dönem ortaya çıkmaktadır. Bu dönemlerden ilki 1940-1950 arasındır. II Dünya savaşı yıllarına denk gelen bu dönem yükselme içindeki bir fetret dönemi gibidir. Dönem içindeki diğer

durgunluk dönemi de 1960-1968 yılları arasındır. Bu ikinci durgunluk dönemin çalışmanın başlarında sanal bir durgunluk dönemi(1960-1968) olduğu düşünülse de çalışmanın ilerleyen safhalarında yaşanan durgunluk döneminin kalıcı olduğu tespit edildi. 1970-1980 yılları arasında tesis sayısının artması (Tablo3) bir önceki dönemde yatırımların inşaat (kuruluş) dönemi olduğu fikrini uyandırsa da bu durum doğru değildir. 1970 yılında Malatya’da ilk sanayi sitesinin kurulması ve Malatya’nın kalkınmada öncelikli iller alınması, tesis sayısının sayısal olarak artmasını sağlamıştır. Sanayi siteleri, organize sanayi bölgelerinin yerini tutmayan; fakat organize sanayi bölgelerinin kurulması için zemin hazırlayan esnaf yerleşkeleridir. Dış ticaret ve üretim üzerinde doğrudan etkili olmayan sanayi siteleri, organizelerin kurulma sürecine kadar olan boşluğu doldurmaları açısından önem taşımaktadırlar. Malatya’nın kalkınmada öncelikli iller arasına alınmasına kadar sürecek bu durgunluk dönemi, bir sonraki dönem olan Kümelenme Öncesi Dönemin başlamasına kadar devam edecektir.

Bu dönem kamu öncülüğünde başlayıp devam etmekle birlikte 1950 sonrasında özel sektörde kamunun yanında yer almaya başlamıştır. Özel sektörün teşvik edilmeye çalışıldığı bu dönemde özel sektördeki sermaye ve bilgi birikiminin kısmen oluşmaya başlaması un, tuğla, kiremit, gıda fabrikalarının kurulmasını sağlamıştır. Bu dönemin öne çıkan özelliklerinden biride un fabrikalarındaki sayısal artıştır.

Malatya’da sanayinin ilk nüvesini Malatya Sigara Fabrikası ikinci halkasını ise 1939 yılında üretime başlayan Sümerbank Dokuma tesisi oluşturmaktadır. Diğer önemli bir tesis olan Malatya Şeker Fabrikası’nın kurulması Malatya’nın tarım, üretim ve toplumsal yapısı üzerinde önemli etkiler yapmıştır. Tarımsal üretime dayalı ve büyük ölçekli olan bu tesisler aynı zamanda kırsal kesimin kalkınmasında önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu tesisleri birer fabrika olarak görmek oldukça yanlış bir yargıdır. Malatya’daki toplumsal dönüşüm ve bilgi birikiminin gerçekleştiği bu mekanlar 3 temel unsur üzerinde etkili olmuşlardır. Bunlar:

a) Tarım Alanında

- Tarımsal Üretim Miktarı: Tesislerin kullandığı hammaddeler Malatya ve çevre illerdeki pamuk, tütün ve şekerpancarı başta olmak üzere birçok tarım ürünündeki üretim artışını sağlamıştır.
- Tarımsal Ürün Değişimi: Kurulan kamu tesisleri özellikle pamuk, tütün ve şekerpancarı artışına neden olmuştur. Malatya Sümerbank Dokuma Fabrikasının 1940’lı yıllarda ihtiyaç duyduğu pamuğun ildeki el tipi dokuma tezgâhları tarafından yüksek fiyatla satın almaları ve tesisin büyük ölçekli olması nedeniyle çok miktarda ve farklı nitelikte hammadde talebi pamuk toplama alanlarının Batı Anadolu’ya kadar yayılmasını sağlamışlardır.
- Tarım Yöntemlerindeki Değişim (Modern Tarıma Geçiş): Ürünün ekiminden hasat ve sonrasındaki süreçlerde değişimler meydana gelmiştir. Bunlar sulama, gübreleme, ilaçlama, üretim-hasatta makinelerin kullanılması, ürün kayıplarındaki azalma, ürünün taşınma ve depolanmasındaki değişimlerdir.

b) Sosyal Alanda

- Tarım Toplumundan Sanayi Toplumuna Geçiş: Tarımsal ve atölye tipi üretimden sanayi toplumuna geçilmeye başlanmıştır. Kendi ihtiyaçları veya geçim tarzı üretimden büyük ölçekli üretim anlayışına geçilmeye başlanmıştır. Kurulan kamu fabrikalarda çalışan sayısının birçok ilçenin nüfusundan fazla olması birçok dinamiğin aynı anda etkili olmasını ve dolayısıyla Malatya'daki değişimin komşu - doğu illerindeki illerden önce başlamasını sağlamıştır. Günümüz itibarı ile Malatya'nın çevre illerden neden daha fazla geliştiği sorusunun da cevabı bir yönü ile ortaya çıkmaktadır.
- Yeni Sosyal Donatı Alanları: Fabrika alanlarının bir üretim ve dönüşüm olarak planlanması Malatya halkının birçok yeni sosyal donatı ile tanışmasını sağlamıştır. 1942 yılında Malatya Mensucat Fabrikası yerleşkesinde dişçi, eczane, futbol- voleybol sahaları, 4 adet tenis kortu, sinema, kantin, pansiyon gibi sosyal donatı ve eğitim alanlarının olması sosyal değişimin gerçekleşmesini sağlamıştır (Kayabaş. F.,1942:4).

c) Şehir Dokusu ve Yapısı Üzerindeki Etkileri:

- 1942 yılında Malatya Mensucat ve Tütün Fabrikasında çalışan sayısının toplamda 4000 kişi civarında olması ildeki kira fiyatlarının 100-125 TL 'den 275-350 TL arasına yükselmesine, dolmuş sayılarının 10'dan 325 artmasına, konut sayılarının artmasına neden olarak şehir dokusu ve yapısı üzerinde etkili olmuşlardır (Turfanda, N.E., 1969:12,13).

1992 yılında yıllık yaklaşık 2000 ton iplik ve 13 milyon m² kumaş üreten Sümerbank Dokuma Fabrikasında 1500 civarında (1985 yılında 2250 civarında) çalışan kişinin olması, bu tesisin il sanayisindeki önemini ortaya koymaktadır (Gündüz, A; Doğan, H.,2001:100). Malatya Sigara Fabrikası ise 600 civarında çalışan, yıllık 15 milyon TL enerji maliyeti ve yıllık yaklaşık 10000 ton üretim kapasitesi ile kendi dönemleri ve sonrasındaki 50 yılda ildeki büyük ölçekli tesisler arasında yer almışlardır (Hanilçi, 2007:139).

Uzun bir süre kamu öncülüğünde devam edecek sanayileşme sürecinde kamu tesisleri belli bir fark gözetmeksizin genel olarak ülke geneline yayılmaya çalışılmıştır.

Sonuç olarak 1930'lu yıllardaki sanayi planlarında kalkınmada öncelikli iller arasına alınmaması nedeniyle, açılan sigara ve tekstil fabrikalarına rağmen Malatya'da sanayinin gelişimi sınırlı kalmıştır.

3. Kümelenme Öncesi Dönem (1968-1984)

İldeki sanayileşme süreçlerindeki aşamalardan birini 1968-1984 arası dönem oluşturmaktadır. Yine kamu öncülüğünde devam edecek olan sanayileşme süreci dönemin sonlarına doğru özel sektördeki ilk tesislerin faaliyete geçmesi ile bir dönemin sonu yeni bir dönemin başlangıcına kapı

aramıştır. Her ne kadar Malatya şeker fabrikasının açılışı kümelenme öncesi döneme rastlansa da, kümelenme döneminin kıvılcımı, bu fabrikanın açılması etkili olmuştur. Dönemin sonlarına doğru açılan Malatya Et Balık Kurumu, Sütsan, İpaş, Malatya Boyataş Merbolin Fabrikası gibi tesisler sektörel çeşitlenmenin gerçekleşmesini ve sanayi sektörünün ilerlemesini sağlamıştır.

Bir önceki dönemde kurulan dokuma, tütün ve özellikle de şeker üretimine dayanan tesisler bu dönemde kartopu etkisinin görülmesini sağlayarak hem sanayi sektörü ve şehirsal alanın hem de kırsal alanın gelişmesini sağlamışlardır. Gübre ve kaliteli tohum türlerinin kullanıldığı, sulama ve ileri düzey tarım tekniklerinin öğrenildiği, üretime yönelik bir tarım anlayışının kazanılmasını sağlayan bu tesisler kamu ve özel sektörün ihtiyaç duyduğu hammadde temininde bir alt yapı oluşturmuşlardır. Bu ve bir önceki dönemde açılan tesisler 2020 sonrasında bile genel olarak ildeki en büyük tesisler olma özelliğini korumaya devam etmişlerdir.

Malatya’daki sanayileşme süreci elbette ki bölge illerinden bağımsız değerlendirmek mümkün değildir. 1964 yılına gelindiğinde Malatya’da tesislerdeki çalışanların toplamı 5199 kişiye ulaşmıştır. Elazığ’ın sanayisindeki canlanma Malatya’nın ticaret ve sanayisinin de hızlanmasına destek vermiştir. (DİE, 1976). Elazığ’ın gelişmesinde ise ulaşım sistemlerindeki gelişme, Keban Barajı Projesi, kamu yatırımlarındaki artış, kalkınmada öncelikli iller arasına alınması etkili olmuştur (Karakaş, 1999:144-145).

1964 yılında yapılan imalat sanayi sayımında, Doğu Anadolu Bölgesindeki Malatya ve Elazığ illeri dışında kalan diğer illerde sanayinin gelişmemiş olması ve tesis sayısının sınırlı olması nedeniyle bu illerde ayrıntılı bir sayıma gidilmemiş, diğer iller adı altında topluca verilmiştir.

Bu dönemde, kara ve demiryollarındaki iyileşmenin etkisi ve kamu sektörünün yanında özel sektöründe belirgin bir şekilde yer almaya başlaması, Malatya’daki sanayi yatırımlarının çeşitlenmesini sağlamıştır. Özel sektördeki gıda, tekstil, makine-metal eşya ve taş-toprak sanayinde artışların yaşanması kamu ve özel sektör birlikteliğini güçlendirmiştir.

Malatya İlinde 1970’li yıllardan sonra yaşanan önemli gelişmelerden biri de kurulan sanayi siteleridir. Küçük ölçekli işletme ve atölyelerden oluşan sanayi siteleri, esnaf ve sanatkârların toplandığı mekânlar olarak ortaya çıkmışlardır. 1980 sonrasındaki birçok tesis için sermaye ve bilgi birikimi sağlaması açısından önem taşımaktadır. Özellikle Yeni Sanayi Sitesinden sonra kurulan Özsan Sanayi Sitesi birçok sanayi tesisinin Organizelere geçişte kullandığı bir sıçrama basamağı şeklindedir. Kurulan sanayi siteleri kuruldukları dönemde il merkezindeki dağınık halde olan birçok tamirhane, atölye ve işyeri tarzı olan küçük işletmelerin bir çatı altında toplanmalarını sağlamıştır. Organizelere temel olmayan fakat organizeler için zemin hazırlayan sanayi siteleri organizelerin kurulması aşamasına kadar olan süreçteki boşluğu kısmen tamamlamalar açısından önemlidir. Sanayi sitelerinin organizelerinin yerini alamamasındaki en önemli göstergelerden biri 1988 öncesinde açılan tesislerin organize gibi sanayi tesislerinin yoğunlaşacağı alanların olmaması nedeniyle ildeki çeşitli sanayi güzergâhlarına saçılma temayülünde olmaları ve özel sektöre ait tesislerin küçük-orta ölçekli tesisler olarak kalmaları

gösterilebilir. 1988 yılında I. Organize Sanayi Bölgesinin açılması ile İl merkezindeki dağınık halde bulunan tesislerde bir kümelenme ve sektörel yapı oluşmaya başlamıştır.

Bu dönemde gıda sanayinin dışında sanayinin gelişme gösterdiği en önemli sektör metal eşya sanayi ve makine sanayidir. Metal eşya ve sanayi sektörü içinde ise lokomotif görevini gören alt sektör zirai alet üretimine dayanan tarım makineleri sanayidir. 1970'li yıllarda ardı ardına kurulan tarım makineleri üretim tesislerinde bu dönem içinde Türkiye'de makineli tarıma geçilmeye başlanması önemli bir etken oluşturmaktadır. İl sanayinde önemli sektörlerden biri olan tekstil sanayinde 1938'de üretime başlayan Sümerbank Dokuma Fabrikasının ardından Malatya'da tekstili açısından önemli bir tesis olan İPAŞ'ta bu dönemde açılması tekstil sektöründeki önemli gelişmelerden biridir.

Bu dönemin özelliği kamu öncülüğündeki sanayileşme sürecinin son halkasını oluşturmasıdır. Sonraki dönem olan 1980 sonrası dönemde özel sektör öncülüğünde gerçekleşecek olan gelişmenin zemini hazırlanmıştır. Bu dönemde açılan tesislerin çoğu 2000 sonrasında ya özelleşme ya da kapanmak zorunda kalmışlardır.

1968-1984 arası dönem genel olarak büyüme öncesindeki uyanma süreci olarak tanımlanabilir.

4. Özal'lı Yıllar, Sanayinin Kümelenme Dönemi (1985 Sonrası)

Bu dönem gerek Türkiye gerek Malatya sanayisinin dışa açılım ve kalkınma dönemi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde Türkiye sanayisinde görülen gelişmeye paralel olarak Malatya sanayisi de bölge illerinden belirgin bir şekilde ayrılarak gelişmeye başlamıştır. 1980 sonrası dönemde

- Verilen teşvik kredilerinden faydalanılması
- 1988'e doğru I Organize Sanayi Bölgesinin Kurulması
- II. Ordunun Malatya'ya gelmesi ve il nüfusunun sürekli artışı
- Kalkınmada öncelikli iller arasına alınması.
- Kayısının ticari değeri ve üretimin artışına bağlı olarak ihracat gelirlerini arttırması
- Turgut Özal'ın il sanayisinin vizyonunu oluşturması ve ile sağladığı teşvikler
- Doğu Anadolu Bölgesindeki Malatya iline yakın olan çevre illerde güçlü bir sanayi olgusunun yer almaması. Gaziantep ve Kayseri sanayilerinin ise Malatya iline olan etkilerinin belli bir düzeyde kalması
- Doğu bölgesi illerinin birçoğunda sanayinin gelişmemiş olması nedeniyle Malatya için bir pazar alanı oluşturmaları

- 2005’li yıllarda II. Organize Sanayi Bölgesinin kurulması
- Türkiye ve Dünya’daki tekstil ve konfeksiyon sanayine dayanan bazı büyük tesislerin Malatya’da kurulması ve bu firmaların diğer firmaları Malatya iline gelmesinde teşvik unsuru olması
- Maden kaynaklarının varlığı. Türkiye ve Dünya’da sayılı demir çelik peletleme tesislerinden birinin Malatya Hekimhan’da kurulmuş olması (www.erdemirmaden.com.tr)
- Malatya kökenli İstanbul’daki sanayicilerin 1985 sonrasında Malatya’ya dönmesi
- Malatya’daki girişimcilik kültürü gibi nedenlerden dolayı 1985 sonrası dönem Malatya İlinin gerçek anlamda sanayileşmeye başladığı dönemi teşkil eder.

Malatya’da 1980- 1989 yılları arasında orman ve mobilya sanayi hariç her sektörde 1-5 arasında tesis açılmıştır. En fazla tesisin açıldığı sektör gıda sanayi sektörüdür. 1980-89 arasında açılan toplam tesis sayısı 66’dır. Bir önceki dönem olan 1970-1979 arası döneme göre tesis sayısında önemli bir artış görülmektedir. Bir önceki dönemde gelişmenin tam belirginleşmemiş olmasında I. Organizenin kurulmamış olması ve yukarıda belirtilen diğer faktörlere bağlayabiliriz (Tablo 3). I. Organizenin açıldığı 1988 yılı ve sonrasındaki 2 yıl içinde 58 tesisin açılmış olması I. Organizenin şehrin sanayileşmeye katkısını göstermesi açısından önemli bir göstergedir. Dönem içerisinde önemli bir değişim gösteremeyen orman ürünlerine dayanan tesisler sonraki dönemlerde de (inşaat sektörüne bağlı olarak faaliyet gösteren orman ürünleri tesisler hariç) önemli bir artış gösteremeyerek sektörel bir gerileme olacaktır (MTSO, 2022; Saha Anket Çalışması, 2012).

1980’li yılların sonu, Malatya ilindeki sektörlerin genelinde bütünüyle sanayileşmeye başladığı dönemdir. 1980-1989 arası dönemde, açılan tesis sayısı olarak gıda sanayine dayanan tesisler ilk sırayı almaktadır. İstihdam ve ölçek açısından ise tekstil sanayine dayanan tesisler belirgin olarak önde gelmektedir.

Malatya’da 1990-1999 yılları arasında toplamda 301 tesis açılmıştır. Bu dönem sanayinin sektörel olarak kümelenmeye başladığı dönemdir. Bir önceki dönem olan 1980-1989 arasındaki dönemde açılan tesislerin bir çoğu sektörlerindeki ilk tesisler iken 1990-1999 yılları arasında açılan tesisler kendi sektörlerindeki ikinci veya üçüncü nitelikte olan tesislerdir. Bu dönemdeki sanayileşmeyi sürükleyen itici sektör gıda sanayi içindeki kayısı üretim tesisleridir. 45 kayısı işleme tesisinin açıldığı dönemde diğer sektörlerin genelinde de önemli bir gelişme söz konusudur. Makine ve metal eşya sektöründeki, metal eşya üretimine dayanan 27, kimya sanayindeki plastik sanayinde 7 ve tekstil sanayindeki büyük ölçekli 9 adet tesisin açılması bu dönemde diğer sektörlerdeki gelişmelerdir.

Malatya’da 2000-2009 arasında 315 tesis açılmıştır. Bu dönemde Malatya sanayindeki birçok sektörde, başta gıda sanayi olmak üzere tesis sayılarında önemli artış olmuştur. Bu dönemdeki tesis sayılarının artışında ülke sanayisinde yüksek büyüme rakamları ve Malatya’da II. Organize Sanayi Bölgesinin açılmış olması etkili olmaktadır(MTSO, 2022; Saha Anket Çalışması, 2012), (Tablo 3).

Sektörler	-1949	1950-1959	1960-1969	1970-1979	1980-1989	1990-1999	2000-2009	2010-2021
Gıda	2	2	1	8	20	119	152	164
Tekstil ve Deri	1	-	-	6	12	54	38	104
Orman ve Mobilya	-	-	1	1	1	12	11	23
Metal Eşya ve Makine	-	1	1	9	9	39	35	43
Taşa-Toprağa Dayalı	-	-	1	1	11	21	37	76
Kimya	-	-	-	1	8	24	26	48
Diğerleri	-	-	1	2	5	32	16	18
TOPLAM	3	3	5	28	66	301	315	476

Tablo 3: Malatya'da 10'ar Yıllık Periyotlarla Açılan Tesis Sayısı*, (1949-2021) (MTSO, 2022 Verilerinin Düzenlenmesi; Saha Anket Çalışması, 2012; TÜİK,1976-2010, Malatya İl Yıllıkları (1973,1989,1996) *Üretime ara vermiş, dönem dönem çalışan veya benzer durumda olan tüm tesisler dahil edilmiştir.

2000 yılı ve sonrasında 791 tesisin açıldığı Malatya'da, tesis sayısının 1980-2000 dönemine göre iki katından fazla oranda artması sanayinin ildeki kümelenmesini güçlenmesini ve doğu illerinden bir bütün olarak ayrılmasını sağlamıştır (Tablo 3).

2012 yılında yaklaşık 25 bin kişinin istihdam ettiği sanayi sektörü(Saha Anket Çalışması 2012),çalışan kişi sayısına göre de belli bir ölçüğe erişmiş durumdadır². 2000 sonrasında ilde en fazla gelişme gösteren sektörlerin başında yine gıda sanayine dayanan tesisler gelmekle birlikte taş toprak, kimya, makine ve metal eşya ve diğer sektörlerin genelinde de sanayi tesis sayılarındaki artış devam etmiştir. Malatya'da özellikle bazı sektörlerdeki (kimya sanayi içindeki plastik kasa vs. ürünlerinin üretimine dayanan tesisler gibi) yüksek taşıma maliyeti veya bölgesel pazar alanlarına yakın olma gibi avantajları iyi kullanması birçok sektördeki gelişmeyi ileri doğru sürüklemiştir.

2000 yılı sonrasında sanayi tesislerinin sayılarının fazla olmasındaki diğer bir neden ise sanayi tesislerinin çeşitli nedenlerle yeniden açılıp kapanmaları veya isim değiştirmeleri etken olmaktadır.

Doğu bölgelerinde bölgesel olarak sanayileşme sürecine duyulan talep Malatya'nın sanayileşmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Doğu ve Güneydoğu illerinin hızla nüfuslarının artması, komşu ülkelerle olan ticaret hacminin(Suriye ile olan yıllık ihracatımız 50 bin \$'dan 6 milyar dolara, Irak ile olan ticaretimizin hızla artması ve Almanya'dan sonra 7-8 milyar \$ ile ikinci sıraya yerleşmesi sınır illeri ve bölge illerinin ithalat ve ihracat rakamlarındaki yükselme) artması, doğu-güneydoğu illerinde yeni sanayi odaklarının kurulmasını veya var olan Malatya ili gibi sanayi odaklarının güçlenmesini sağlamıştır (<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Kasim-2022>).

² 2010-2012 yılları arasında Malatya'da yapılan saha çalışmasında sanayi sektöründe toplam çalışan kişi sayısı, Malatya Sanayi Ticaret Odasının verilerinden % 15 daha fazla olduğu tespit edildi. Bu durumun ortaya çıkmasında kapasite raporlarının 2 yılda bir güncellenmesi, piyasalardaki daralma ve genişlemeler, sektörel krizler etkili olmaktadır.

Malatya sanayisinde genel olarak öne çıkan sektörler gıda ve tekstil sanayileridir. Gıda sanayi içinde ise öne çıkan sektör ise kayısı üretim tesisleridir. Kayısı işleme tesisleri 2021 yılında yaklaşık 300 milyon \$ ihracat gerçekleştirmelerine rağmen ildeki istihdam da tekstil sanayine dayanan tesislerden belirgin bir şekilde geride kalmaktadırlar (<http://malatyatb.org.tr/kalite-ve-akreditasyon/raporlar>).

Malatya’da 2012 yılında 143(%17,2) tekstil tesisinde 10 692(%49,4) kişi istihdam edilirken, 150(%16,4) kayısı tesisinde 2200(%10,1) kişi istihdam edilmektedir. İlerleyen yıllarda ve özellikle 2018 sonrasında Malatya’daki iki birincil sektör olan kayısı ve tekstil sanayinde, ağırlık tekstil sanayine doğru kaymaya başlamıştır. Malatya’daki tekstil sektörü içindeki daha çok hazır giyim sanayinde görülen büyüme, kümelenme avantajlarının etkisi ile daha da büyümüştür. 2021 yılında tekstil sanayine dayanan tesis sayısı 195(%16), çalışan sayısı ise 20085(%56) ulaşmıştır. Kayısı sanayi tesislerinde ise tesis sayısı 181(%15), istihdam edilen kişi sayısı ise 2711(%7,5) çalışana ulaşmıştır. (MSTO, 2022; Saha Anket Çalışması, 2012), (Tablo 4).

Sektörler	2012		2021		2012		2021	
	Tesis Sayısı	%	Tesis Sayısı	%	Çalışan Sayısı	%	Çalışan Sayısı	%
Gıda	384	44	482	40	5686	26	7163	20
Kimya	57	7	117	10	930	4	1931	5
Makine	114	13	142	12	1589	7	2565	7
Orman	35	4	55	5	412	2	597	2
Taş Toprak	92	11	164	14	1677	8	3074	9
Tekstil	143	17	195	16	10692	49	20085	56
Diğerleri	43	5	45	4	398	2	414	1
Toplam	868	100	1200	100	21642	100	35829	100

Tablo 4: Malatya’da Sektörlere Göre Tesis ve Çalışan Kişi Sayısı, 2012 (MSTO, 2022 Verilerinin Düzenlenmesi; Saha Anket Çalışması, 2012).

Malatya sanayisinde sektörel olarak bir çeşitlilik sağlanmış durumdadır. Gıda ve tekstil sanayi genel görünüm içinde önemli yer bir tutsalar da diğer sanayi dalları da küçümsenmeyecek durumdadırlar. Özellikle makine ve taş toprak sanayine dayanan tesislerdeki tesis ve çalışan kişi sayısı, sektörlerin ilde belli bir ölçüğe eriştiklerini göstermektedir. İldeki sanayi lokasyonunun giderek güçlenmesi gıda ve tekstil dışında özellikle makine ve metal eşya ile diğer sektörlerde, sanayinde güçlenerek ilerlenmesi sağlamaktadır.

I. ve II. Organizelerin kurulmuş ve genel olarak ulaşım ve alt yapılarını tamamlamış olmaları, Özsan, Yeni Sanayi, Gıda Toptancılar gibi sanayi sitelerinin varlığı, organizeler ve siteler dışında sanayinin yoğunlaştığı Çevre Yolu ile Battalgazi Yolu Güzergâhı Malatya sanayisi için bir önemli bir temel teşkil etmektedir.

Diğer Sanayi tesisleri içinde sınıflanan tesisler altın takı, geri dönüşüm tesisleri, matbaa gibi alt sektörle diğer sanayi tesisleri içinde yer almaktadır. Diğer tesisler olarak sınıflandırılan tesisler içinde öne çıkan alt sektör matbaa işleri üretimine dayanan tesislerdir.

Malatya'daki ihracat rakamları, Türkiye'deki ihracat rakamları ile paralellik taşımaktadır. Genel ekonomik daralma ve genişlemelerden önemli ölçüde etkilenen kent ekonomisi, Türkiye ihracatındaki yükselme ve alçalmalara bağlı olarak ihracat miktarı artmakta veya durağanlık göstermektedir. Malatya ilinin Türkiye ve Dünya ile entegre olması birçok değişkenden etkilenmesine neden olmaktadır. Genel ve sektörel krizlerden(1997, 2000, 2009 gibi yıllardaki) etkilenen kent ekonomisi dünyadaki rekabet, fiyat, politikalar, siyasi olaylar, teknolojik değişiklikler gibi faktörlere göre şekillenmektedir³.

Malatya ilinin pazar alanlarının tüm Türkiye olmasına rağmen Doğu illeri daha fazla öne çıkmaktadır⁴. Doğu Anadolu Bölge ihracatı düşük olmakla birlikte son 20 yılda hızla artmaya başlamıştır. Doğu Anadolu Bölgesi illeri 2002 yılında 135, 2006'da 411, 2011 yılında ise 900, 2016 yılında 753, 2021 yılında ise 1.133 milyon \$ civarında ihracat gerçekleştirerek Türkiye ihracatına önemli bir katkı sağlamışlardır. Bölge ihracatında Hakkâri, Ardahan ile Iğdır'ın öne çıkmasında sınır ticareti etkili olmaktadır. Türkiye'deki firmaların bürokratik işlemlerini hızlandırmak için bu illerde şubeler ve acentalar açmaları bu illerdeki dış ticaret hacminin artmasına neden olmaktadır. Hakkâri ilinin Esendere Sınır kapısından İran ile yaptığı yaklaşık 60-70 milyon \$ ihracatın ortaya çıkmasında, yine sınır kapısını kullanan diğer illere ait firmaların yasal işlemlerini daha rahat yürütebilmek için Hakkâri'de kayıtlı olmaları etkili olmaktadır (<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104>; Saha Anket Çalışması 2012). (Tablo5).

Malatya ve Elazığ illerinin öne çıkmasında ise üretim öne çıkmaktadır. Elazığ'daki mermer balıkçılık, yalıtım, savunma vs Malatya'daki tekstil ve kayısı, makine ihracatı Malatya ve Elazığ'daki ihracatın bölge illerinin önüne geçmesini sağlamıştır. Bölge ihracatında artma ve azalmalarda ülke dinamiklerinin yanında Suriye, Irak, Ermenistan ve İran ile olan süreç etkili olmaktadır.

Malatya ihracatının genel olarak artmasında, il ekonominin sektörel olarak çeşitlenmesi ve oturmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesinden gerçekleşen dış ticaretin takribi yarısı Malatya ilindedir. Bununla birlikte komşu illerin ihracatının bazı kalemleri de Malatya ilinden olmaktadır. **Malatya dış ticaret için bir toplanma-dağıtım merkezi gibi de çalışmaktadır.** 2021 yılına göre toplam ihracat ve ithalat miktarı 535 milyon dolar görülmesine rağmen gerçekte il ihracat ve ithalatının toplamı 1 milyar \$ üstündedir (Saha Anket Çalışması 2012,⁵ Tablo 5).

2021 yılı ithalat verilerinde öne çıkan illerin başında Erzurum gelmektedir. İthalat verilerinin yüksek olmasına rağmen sanayi sektörü gerileme eğilimi görünümündedir. Nüfusuna oranla tesis ve

³ Ekonomik krizler ile ilgili bakınız.

⁴ Küçük ölçekli firmaların sayısal olarak fazla olmasından kaynaklanmaktadır.

⁵ Malatya'nın sadece 1 yılda 50 bin ton civarında yapmış olduğu pamuk ithalatı belirtilen ithalat rakamının daha üzerinde bir ithalat rakamının olmasını gerektirmektedir(Saha Anket Çalışması 2012). Firmaların İstanbul ve diğer illere kayıtlı olması Malatya ilinin yapmış olduğu ihracat rakamlarının diğer illere eklenmesine neden olmaktadır.

çalışan kişi sayısı açısından bölge illerinin gerisinde olan ilde, ileriki dönemlerde sanayi sektöründeki durağan bir seyir izleyeceği öngörülmektedir.

Dönem dönem dış ticaret rakamlarında farklılık görülse de öne çıkan illerden biride Ağrı'dır. Özellikle Tekstilkent projesi ile önemli bir avantaj yakalayan il, tekstilin ilde kümelenmesine katkı sağlamıştır.

İller	2006		2011		2016		2021	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
Ağrı	26 113	40 610	77 609	70 995	59 136	133 152	30 997	85 981
Bingöl	351	27	4 917	933	1 202	1 028	4 672	826
Bitlis	1 887	782	2 333	8 658	2 663	16 092	7 361	1 689
Elazığ	68 265	88 895	42 540	57 677	252 668	45 108	304 501	21 366
Erzincan	583	2 307	2 180	25 426	9 219	6 788	24 019	1 957
Erzurum	20 546	15 538	22 895	49 832	17 516	30 184	27 101	110 362
Hakkari	67 474	395	339 081	32 976	23 588	10 118	56 824	72 570
Kars	1 945	1 082	1 094	1 800	136	2 263	1 248	1 163
Malatya	151 417	44 342	280 422	106 170	248 397	88 893	418 968	106 380
Muş	2 632	184	7 873	2 715	496	2 189	119 389	83 557
Tunceli	18	504	-	-	131	279	563	1 059
Van	15 306	10 372	20 126	38 543	38 790	58 308	28 507	22 776
Ardahan	168	19	1 595	248	1 835	337	5 442	45
Iğdır	54 500	3 086	98 079	8 329	97 566	16 715	104 372	17 461
Doğu Anad T.	411 203	208 144	900 745	404 301	753 343	411 455	1 133 965	527 191
Türkiye Top	85 534 676	139 576 174	134 907 074	240 841 698	149 246 999	202 189 242	225 291 385	271 424 473

Tablo 5: Doğu Anadolu Bölgesindeki İllerin 5'er Yıllık Dış Ticaret Verileri (Bin \$) (<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104>).

TÜİK ve TİM'in verileri oluştururken üretim yapıldığı il yerine firmaların belirttiği adrese göre kayıtlar oluşturulmaktadır. Bu durum illerin yapmış olduğu ihracatın daha düşük gözükmesine neden olmaktadır. Malatya'daki bazı firmalar tek başına yıllık 100-150 milyon \$ arasında ihracat yapmaktadırlar(Saha Anket Çalışması 2012). Kayıtlarda olamayan bu ihracatın ilave edilmesi durumunda Malatya ilinin gerçek ihracat ve ithalat toplamının 1 milyar \$ üzerinde olduğu görülecektir. TÜİK ve TİM gibi kurumların verilerini oluştururken coğrafi koda göre değil(Ürünün yetiştirildiği veya üretildiği yer) firmaların verdiği adreslere göre oluşturulması Türkiye'de yeni gelişen sanayi odaklarının tam olarak görülememesine neden olmaktadır.

2010 yılında TOBB ile TÜİK arasında yapılan protokol gereği sanayi tesisleri ile ilgili verilerin toplanması ve derlenmesi ilgili süreçlerde TOBB'da dahil olmuştur. Özellikle TÜİK tarafından yayınlanan Hizmet ve Sanayi İstatistiklerinde Düzey 3(illere göre) verilerinin olmaması TOBB'un il

düzeyinde ortaya koyduğu verilerin önemini daha da arttırmaktadır. 2011 yılında TOBB tarafından Türkiye’de yapılan sanayi tesisleri sayımında tesis sayısı 57041, çalışan kişi sayısı ise 2.107.988 kişidir. 2021 yılında ise tesis sayısı 85790’a, çalışan kişi sayısı ise 3575655’e ulaşmıştır(Tablo 6).

Çalışan ve toplam tesis sayısı bakımından bölge illerinden ayrılan Malatya, kayısı ve tekstil sektöründeki yığılmaların diğer sektörleri de harekete geçirmesi(ambalaj, plastik kasa ve branda, makine vs) ile sanayinin bir bütün olarak gelişmesi sağlamıştır. Bölge illerinden öne çıkan diğer bir ise Elazığ’dır. Son yıllarda Malatya’daki tekstil sanayinin çevre illere saçılma ve taşmasından dolayı Elazığ, Adıyaman ve Diyarbakır’da tekstil sanayi gelişme göstermiştir.

Tesis sayısının bölge illerinin genelinde artmasına rağmen Türkiye sanayisine oranla bu artışın ortalama büyümenin altında kalması nedeniyle bölge sanayisi büyümeden ziyade küçülme eğilimi görünümündedir. Çalışan sayısı açısından bakıldığında ise 2011-2021 yılları arasında Türkiye sanayisinin üzerinde bir artış söz konusudur⁶. Bölge illeri içinde her il sanayileşme sürecinde aynı gelişimi gösterememektedir. Ağrı, Bingöl, Muş, Bitlis yapılan yatırımların sonuç alınan illerin başında gelmektedir.

Ağrı, tekstil kent projesi ile 80 bin m² kapalı alana ulaşması sektörün mekânsal alanda değişimine yol açmıştır(<http://agri.gov.tr>; <https://www.diyadinnet.com>). İmalat sanayinde çalışan sayısının son 10 yılda 1500 kişiden yaklaşık 5000 kişiye ulaşmıştır (<https://tobb.org.tr>). Bu değişim, Ağrı ilinin üretim sürecine dahil olan iller arasına girmesini sağlamıştır.

Malatya’daki tekstilin çevre illere yayılması sonucunda tekstil sanayinin geliştiği illerden biri Bingöl’dür. Sınırlı bir gelişimde olsa sanayinin il dinamiklerinden biri olması Bingöl’ün gelişimine katkı sağlamıştır. Sanayi kültürünün getirmiş olduğu çalışma kültürü, iş prensibi, bilgi birikimi ve sermaye ileriki dönemlerde tekstil dışındaki diğer sektörlerle de zemin hazırlayacaktır.

Muş ve Bitlis’te de tekstil dayılı bir büyüme gerçekleşmiştir. Muş’ta imalat sanayinde çalışan sayısının 10 yıl gibi bir sürede % 50’den fazla artması, sanayinin Muş’ta yapılanmasını sağlamıştır. Sultan Alparslan ve Sungu tekstil bölgelerinin faaliyete geçmesi ile tekstile bağlı olarak hazır beton ve inşaat sanayi gibi sektörlerin gelişimini de etkilemeye başlamıştır.

Nüfusa oranla sanayi sektöründe oldukça düşük bir oran tutan Van’da, imalat sanayinin gelişimi sınırlıdır. 1 milyonun üzerinde nüfusa sahip olmasına rağmen, nüfus artışının sanayi sektörü üzerindeki büyüme etkisi oldukça sınırlı kalmaktadır.

Bölgenin lokomotifi durumunda olan Malatya’da ise imalat sanayindeki tesis ve çalışan sayısının artmasına rağmen, il sanayisi Türkiye’deki imalat sanayinin büyümesine oranla gerileme eğilimi görünümündedir. 2021 TOBB verilerine bakıldığında toplam tesis sayısının 600, çalışan sayısı ise 29243 kişidir (Tablo 6). SGK istatistikleri esas alındığında ise toplam çalışan kişi sayısının 36884 olduğu

⁶ Bu durumun ortaya çıkmasında emek yoğun sektörlerin başında gelen, genelde 250 kişi üzerinde çalışan hazır giyim tesislerinin özellikle 6. bölge teşvikleri kapsamındaki illerde üretime başlamaları etkili olmaktadır.

görülmür. Gerçekte ise çalışan sayısının 40000 kişi civarında olduğu düşünölmektedir. Bu veriler esas alındığında Malatya sanayisinin Türkiye ve bölge sanayisinin üzerinde büyümesini sürdürdüğü görölmektedir⁷.

Bölgenin diğer bir yönünü, uzun bir süredir bir türlü sanayileşemeyen Hakkari, Kars, Iğdır, Tunceli ve Ardahan’ın oluşturmuş olduğu iller oluşturmaktadır. Bu iller, bölgesel kalkınma projeleri, teşviklerden öncelikli iller arasına alınması, Kosgeb, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, yerel yönetimler ve diğer kurumların katkılarına rağmen sanayileşme sürecinde başarısız olan illerdir. Bu illerin sanayileşmemesinde ulaşım, nüfus, güvenlik, ihtiyaç duyulan nitelikli çalışanın temin edilememesi, olumsuz iklim şartları, Cumhuriyetin ilk yıllarından beri sanayileşme sürecine katılamamaları, uygulanan teşvik ve politikalarından bölgeye uyumsuzluğu ve yetersizliği etkili olmaktadır. Durum böyle iken son dönemlerde valilik ve yerel unsurların Türkiye’nin Dünya üretiminde söz sahibi olduğu, gerek lojistik gerekse insan kaynağı uzmanlaştığı sektörlerin başında olan hazır giyim sektörü ile bu illerdeki ekonomiyi ve ihracatı güçlendirmeye yönelik atılımlardan kısmen sonuç alınmaya başlanmıştır⁸. Valilik ve diğer kurumların çoğunlukla üretimin yapılacağı bina ve alt yapı yatırımlarını yapmaları, firmalar için risk taşıyan altyapı yatırım maliyetinin ağırlığının ortadan kaldırmıştır. Tesis binalarının yanında sosyal donatı ve kreş gibi ilavelerin olması yapılan yatırımların sürdürülebilirliği açısından da önem taşımaktadır. İhale ve çeşitli şartlara uygunluğun ardından kiralama şeklindeki tesis binalarının sağlanması sanayinin Ağrı, Bingöl, Muş ve Bitlis gibi illerde kısmen tutunmasını sağlamıştır. Sanayinin bu illerde tutunması ile ihracat artışlarında önemli bir büyüme yakalanmıştır (Tablo 5,6).

⁷ Önceki yıllarda yapılan saha çalışmaları ve MSTO verilerinin düzenlenmesi sonucunda Malatya’daki imalat sanayinde çalışan sayısının, MSTO yayınladığı verilerden % 15 daha fazla olduğu göröldü.

⁸ Özellikle firmaların karar alma süreçlerinde illerin 6. Bölge teşvikleri etkili olmaktadır.

İl Adı	Tesis Sayısı				Toplam Çalışan Sayısı			
	2011	%	2021	%	2011	%	2021	%
Ağrı	56	0,10	80	0,09	1460	0,07	4188	0,12
Ardahan	34	0,06	37	0,04	381	0,02	432	0,01
Bingöl	70	0,12	101	0,12	1492	0,07	3285	0,09
Bitlis	44	0,08	101	0,12	718	0,03	3707	0,10
Elazığ	298	0,52	285	0,33	7656	0,36	8372	0,23
Erzincan	95	0,17	119	0,14	2729	0,13	5704	0,16
Erzurum	168	0,29	149	0,17	4231	0,20	3989	0,11
Hakkari	63	0,11	39	0,05	1283	0,06	654	0,02
Iğdır	36	0,06	54	0,06	506	0,02	850	0,02
Kars	110	0,19	84	0,10	1620	0,08	1371	0,04
Malatya	579	1,02	600	0,70	17778	0,84	29243	0,82
Muş	75	0,13	105	0,12	2530	0,12	3256	0,09
Tunceli	38	0,07	30	0,03	713	0,03	559	0,02
Van	156	0,27	228	0,27	3989	0,19	6526	0,18
Doğu And. Top.	1822	3,19	2012	2,35	47086	2,23	72136	2,02
Türkiye Toplamı	57041	100,00	85790	100,00	2.107.988	100	3.575.655	100

Tablo 6: Doğu Anadolu Bölgesinde Sanayi Tesis Sayısı ve Toplam Çalışan Kişi Sayısı (%)
(<https://tobb.org.tr/BilgiErisimMudurlugu/Sayfalar/sanayi-kapasite-raporu-istatistikleri.php>).

Türkiye’de sanayinin sektörel bölünüşüne bakıldığında tekstil ve gıda ürünlerinin üretimine dayanan tesislerin ilk sırada yer aldıkları görülmektedir. Malatya’daki sanayinin sektörel bölünüşü ile de benzerlik gösteren bu tablo Türkiye sanayisinde temel karakteristik özelliklerinden biridir. Sanayinin gelişmesine bağlı olarak tekstil ve gıda sektörleri dışındaki diğer sektörlerde de önemli gelişmeler sağlanmıştır. Özellikle metal eşya, plastik ve mobilya sanayindeki gelişmeler, Türkiye’de gelişen diğer sektörlerin başında gelmektedir (Tablo 7).

Sektörler	Tesis Sayısı				Çalışan Kişi			
	2010	%	2020	%	2010	%	2020	%
Gıda ürünlerinin imalatı	33727	10,3	52 871	12,9	353591	12,3	537858	12,5
İçeceklerin imalatı	639	0,2	658	0,2	13117	0,5	17372	0,4
Tütün ürünleri imalatı	33	0,0	45	0,0	6029	0,2	4493	0,1
Tekstil ürünlerinin imalatı	21080	6,4	24 099	5,9	335848	11,7	478348	11,1
Giyim eşyalarının imalatı	51176	15,7	58 542	14,3	413386	14,4	646684	15,0
Deri ve ilgili ürünlerin imalatı	8185	2,5	9 147	2,2	54852	1,9	73294	1,7
Ağaç, ağaç ürün. (mobilya hariç) eşya. İma.	25572	7,8	22 146	5,4	71563	2,5	84550	2,0
Kağıt ve kağıt ürünlerinin imalatı	2481	0,8	4 112	1,0	45861	1,6	82356	1,9
Kayıtlı medyanın basılması ve çoğaltı.	11821	3,6	11 903	2,9	52146	1,8	50273	1,2
Kok kömür-rafine edil. petr. ürün. ima.	374	0,1	283	0,1	7261	0,3	10128	0,2
Kimyasalların ve kimyasal ürünlerin ima.	5824	1,8	6 570	1,6	67285	2,3	103853	2,4
Temel eczacılık ürünlerinin imalatı	255	0,1	561	0,1	30115	1,1	42289	1,0
Kauçuk ve plastik ürünlerin imalatı	15011	4,6	18 767	4,6	150697	5,3	238 426	5,5
Diğer metalik olmayan mine. ürün. ima.	15403	4,7	16 954	4,1	189813	6,6	243261	5,6
Ana metal sanayii	3908	1,2	5 778	1,4	110512	3,9	155184	3,6

Fabri. metal ürünl. ima. (mak.- teç. hariç)	53251	16,3	62 257	15,2	265582	9,3	388246	9,0
Bilgisayar., elektr. ve optik ürün. ima.	1142	0,3	1 857	0,5	26220	0,9	48715	1,1
Elektrikli teçhizat imalatı	7613	2,3	10 756	2,6	114887	4,0	186774	4,3
Başka yerde sınıf. makine ve ekip. İma.	12895	3,9	18 309	4,5	154717	5,4	255467	5,9
Motor. kara taşıtı, treyler(römork) ima.	3410	1,0	5 130	1,3	120037	4,2	192867	4,5
Diğer ulaşım araçlarının imalatı	836	0,3	1 380	0,3	26972	0,9	49708	1,2
Mobilya imalatı	23410	7,2	39 338	9,6	129869	4,5	209190	4,9
Diğer imalatlar	16937	5,2	12 701	3,1	66886	2,3	81470	1,9
Makine ve Ekipm. kuru. ve onarımı	11942	3,7	25 318	6,2	58236	2,0	127668	3,0
TÜRKİYE TOPLAMI	326925	100	409 482	100	2865482	100	4308474	100

Tablo 7. Türkiye'de İmalat Sanayindeki Tesis ve Çalışan Kişi Sayısının Sektörel Bölünüşü, 2010-2020 (TÜİK, 2012:54-59; <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=129&locale=tr>).

2011-2014stratejik plana uygun olarak orta ve ileri teknoloji ürünlerinde Avrasya'nın üretim üssü olmak hedefi (STB, 2010:10) doğrultusunda sanayi yeniden şekillendirilmiştir. Makine, motorlu taşıtlar ve demir çelik sanayinin öne çıkarılması, bu sektörlerde önemli bir büyüme sağlamıştır.

Makine ekipmanları imalatı, demir çelik vb. sektörlerde tesis ve çalışan sayısının önemli bir yer tutmaya başlaması Türkiye sanayisindeki temel sektörler olan gıda ve tekstile dayalı sanayi yapısının; gıda, tekstil ve makine, motorlu taşıtlar sanayi vs. şeklinde değişmesine neden olmuştur.

Sanayi sektörlerindeki bu değişim ihracat değerlerinde de kendini göstermiştir. Tekstil ve gıda sektörlerindeki ihracat rakamları motorlu taşıtlar, makine, demir-çelik vs. sektörlerindeki ihracat rakamlarının gerisine düşmekte ve oransal olarak gerileme göstermektedir (TİM., 2008-2021 İhracat Verileri).

Sonuç

Malatya, son dönem sanayileşme süreçlerinde başarı ile çıkan illerden birini oluşturmaktadır. Sanayi kültürünün yerleştiği ilde, I ve II. Organize sanayi bölgeleri ile Organize sanayi bölgeleri arasındaki 3. alanda sanayileşmenin alana yayılma süreci devam etmektedir.

Gıda (ağırlıklı olarak kayısı sanayi) ve tekstilin oluşturmuş olduğu büyüme kimya (plastik kasa ve branda), makine, ambalaj vs. birçok sektörün ilde kurulup gelişmesini sağlamıştır. Doğu illeri arasında olmasına rağmen, ildeki birçok firma Dünya'nın sayılı entegre tesisleri arasına girmeyi başarmıştır. Kayısı üretim ve ihracatında Dünyadaki en önemli ve en büyük tedarik merkezi olması Malatya'nın Türkiye ve Dünya'daki birçok şehre göre bilinir olmasını sağlamıştır.

Üretim altyapısı ve oluşturmuş olduğu ekonomik gücün yanında, Dünya genelindeki birçok şehirdeki pazarlama şubeleri ve büroları aracılığı ile küresel ticaretten pay almasına rağmen; Malatya'daki sanayileşme süreci tam olarak görülmemektedir. TÜİK, TİM gibi kuruluşların firmaların verdiği adrese göre kayıtlarını oluşturmaları, Malatya'daki ihracat ve ithalat verilerinin İstanbul, Ankara, İzmir gibi şehirlere ilave edilmesine neden olmaktadır. Bu durum ise Malatya gibi gelişen sanayi odaklarındaki büyümenin tam olarak görülmemesine neden olmaktadır.

Malatya ve Elazığ kısmen dışında kalmakla beraber, diğerk bölge illerinde kırılma ve riskler devam etmektedir. Tekstil ağırlıklı olarak sanayileşmeye katılan Doğu Anadolu bölgesindeki iller teşvik sistemlerinin ve diğerk şartların değişkenliğine bağlı olarak üretimlerini artırıp-azaltabilmekte veya farklı şehirlere yönelebilmektedir. Malatya'daki sektörlerin genelinde farklı büyüklüklerde birçok firmanın bulunması ve sanayileşme süreçlerinde önemli bir mesafe alınması nedeniyle bu riskler bölgedeki birçok şehre göre daha az risk taşımaktadır.

6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremlerinin ardından Malatya'da üretim önemli ölçüde durmuş olup, bu süreç sanayinin gelişimi üzerinde yıkıcı bir etki oluşturmuştur. Sanayi sektörlerinde dönem dönem ortaya çıkan birçok kriz ve daralmalardan farklı olan bu yıkım, ildeki sanayileşme sürecinde bir dönemin kapanması şeklinde özetlenebilir. Sanayinin toparlanıp tekrar büyüme sürecine girmesi yapılacak planlamalara bağlı olarak değişkenlik gösterecektir.

Kaynakça

- Baskıcı, M., (2003). "*Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914,*" Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi, C:58, S:1, Sf:29-53, Ankara. DİE 1969: 1927 Genel Sanayi ve İşyeri Sayımı DİE Matbaası, Ankara.
- DİE 1969: 1927 Genel Sanayi ve İşyeri Sayımı DİE Matbaası, Ankara.
- DİE 1976: 1964-68 Yıllık İmalat Sanayii Anketleri Sonuçları, Ankara.
- Demir, E.,1997: Malatya Şehri (Doktora Tezi)
- Eser E., (2011). Türkiye'de Uygulanan Yatırım Teşvik Sistemleri Ve Mevcut Sistemin Yapısına Yönelik Öneriler, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, İktisadi Sektörler Ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Faroqhi, S., 1984: Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Cambridge University, Cambridge
- Gündüz A.-Doğan, H. 2001:*Malatya'nın Sosyo Ekonomik Yapısı Ve Büyükşehir Olma Potansiyeli, Anadolu'da Kalkınma Süreçleri Ve Malatya Örneği* (Editör: Oğuz Esen), Türkiye Ekonomi Kurumu, S89-114, Ankara.
- Hanılçı, R. 2007: Malatya Şehrinde Gıda Sanayi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Beşeri ve İktisadi Coğrafya Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ
- Hanılçı, R. 2012: Doktora Saha Anket Çalışması
- Hanılçı, R. 2014: Malatya'da Sanayinin Gelişimi, T.C. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Ana Bilim Dalı Beşeri Ve İktisadi Coğrafya Bilim Dalı, (Doktora Tezi)
- Karagöz. M., 2013: Malatya'nın XVII-XVIII. Asırlarda Ticari Hayatı, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C:2, Sayı:2, Malatya
- Karakaş, E., 1999. *Elazığ Şehrinin Gelişmesi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 9 Sayı : 1, ELAZIĞ
- Kayabaş, F., 1942. Malatya Mensucat Fabrikası, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Şubesi Mezuniyet Tezi
- MTSO, 2012. Malatya'daki Tesis Sayıları ve Tesislerin Kuruluş Tarihleri
- Ökçün G. 1970. Osmanlı Sanayi 1913, 1915 Yılları Arasında Sanayi İstatistikleri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Yayın No: 299, Ankara.

Pamuk Ş. 2005. Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık Ve Büyüme: 1920-1913, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Sena Ofset, İstanbul.

Quataert D. 1999: Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, İletişim Yayınları, İstanbul.

Turfanda, N.E., 1969: Malatya Şehrinde Büyük Sanayi Faaliyetleri, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Şubesi Mezuniyet Tezi

Yakar, Ö.Y.; Fırat, F.; Bozdağ, N.; Bayadoğan, A.E, 2004, Sosyal Kültürel Yönleri İle Malatya, Malatya Valiliği, <http://www.csb.gov.tr/db/malatya/webmenu/webmenu1311.pdf>

Yurt Ansiklopedisi 1983: Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını, Malatya Maddesi, Cilt: 7-8, Syf: 5428-5513, Anadolu Yayıncılık A. Ş., İstanbul.

http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari 29.11.2021

<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Agustos-2021-37420> 29.11.2021

<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Kasim-2022-45546#:~:text=%C3%96zel%20ticaret%20sistemine%20g%C3%B6re%2C%202022,milyar%20240%20milyon%20dolara%20y%C3%BCkseldi.> 22.02.2023

<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Sanayi-114> 29.11.2021

<https://www.erdemirmaden.com.tr/kurumsal/tarihce/> 28.11.2021

<https://www.tobb.org.tr/BilgiErisimMudurlugu/Sayfalar/sanayi-kapasite-raporu-istatistikleri.php> 29.11.2021

<https://www.erdemirmaden.com.tr/kurumsal/tarihce/> 12.04.2022

<http://agri.gov.tr/tekstilkent>, 24.02.2023

<https://www.diyadinnet.com/vali-varol-ret-grup-tekstili-ziyaret-etti-h53196/> 24.02.2023

<https://tobb.org.tr/BilgiErisimMudurlugu/Sayfalar/sanayi-kapasite-raporu-istatistikleri.php> 24.02.2023